

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Кравченко Олени Валентинівни
«Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії
наприкінці XVIII – на початку XX ст.», подану на здобуття
наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України**

На сьогоднішній день в Україні на обліку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, перебуває понад 70 тис. дітей. «Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 рр.» передбачає проведення низки заходів, спрямованих на забезпечення їхнього всебічного та гармонійного розвитку і виховання. Тим не менш, існуюча система потребує якнайшвидшого фундаментального реформування. У такій ситуації, для здійснення експертного аналізу, крім врахування рекомендацій міжнародних організацій, важливим є вивчення процесу зародження, формування та діяльності інституцій опіки над дітьми у різні періоди розвитку нашої держави. Особливої актуальності набуває наукова проблематика по вивченню аналогічного досвіду наприкінці XVIII – на початку XX ст. Саме тоді було започатковано всеохопне створення відповідних установ. Зважаючи на це, дисертаційне дослідження О.В. Кравченко, яке присвячене вивченню опіки над дітьми-сиротами та дітьми позбавленими батьківського піклування, з вадами зору та глухонімими в українських землях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст., є актуальним і своєчасним із наукової та практичної точки зору.

Структурно представлене до захисту наукове дослідження складається з переліку умовних скорочень, вступу, шістьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Варто зауважити, що виокремлюючи у тексті 22 підрозділи, авторка засвідчує про глибоке розуміння проблеми, й одночасно підкреслює ґрунтовний та всебічний розгляд тематики. У вступі О. В. Кравченко обґрунтувала об'єкт і предмет, мету й основні

завдання, хронологічні та територіальні межі, наукову новизну дослідження, що і визначає практичне значення роботи. Водночас здобувачці не завадило б конкретизувати сфери використання результатів дослідження для державної політики, гуманітаристики, благодійництва, освітнього процесу, розвитку місцевого самоврядування, тощо.

Теоретико-методологічні засади, джерельна база, історіографія дослідження розкрито у першому розділі дисертації. Історіографію подано за хронологічно-тематичним та країнознавчим принципом, що дозволило охарактеризувати роботи науковців з історії функціонування інституту опіки та діяльності опікунських установ Російської імперії. Авторка розглянула напрацювання дослідників з історії, права, соціології та педагогіки, що засвідчує міждисциплінарну складову проблематики. При цьому варто зазначити, що, аналізуючи американську, російську, польську і білоруську історіографію, більше уваги потрібно було приділити саме українським аспектам функціонування опікунських установ.

Джерельна база класифікується О. В. Кравченко за інформаційним потенціалом і цільовим призначенням. Виокремлено шість груп джерел: нормативно-правові акти, справочинна документація, статистично-довідкові матеріали, періодичні видання, джерела особового походження, візуальні джерела (с. 75). Така різноманітна, багатопланова й географічно неоднорідна джерельна база дослідження дозволила дослідити та проаналізувати процес розвитку опіки і соціально-доброчинної діяльності різноманітних інституцій. До позитивних аспектів докторської роботи належать авторські визначення категорійних понять, які використовуються у дисертації. О. В. Кравченко детально проаналізувала різні форми та інтерпретацію понять «опіка», «піклування» (с. 93–96) й зробила загальне, на наш погляд, науково обгрунтоване й чітке визначення «системи опіки над дітьми» (с. 96).

Європейський досвід, українські традиції, історія формування російських опікунських установ розкрито у другому розділі – «Становлення та розвиток системи опіки над дітьми: європейський досвід та російська практика».

Великий обсяг тексту дисертації (с. 99–108) присвячено саме європейському досвіду опіки над дітьми різних груп. Здійснений авторкою історичний зріз досвіду окремих європейських країн засвідчує світовий характер проблеми опіки і піклування, яка не могла не оминати українські землі. Як вказано у дисертації, вона має свої традиції ще з часів Київської Русі (с. 108), хоча у тексті подається інформація щодо українського опікунського права лише XVIII ст. (с. 111–113).

У параграфі 2.2. здобувачка послідовно й аргументовано відтворила усі етапи інституційного становлення органів опіки та піклування Російської імперії, у тому числі й на українських землях. Формування системи державної опіки над дітьми в українських землях авторка пов'язує із запровадженням у 1780-х рр. приказів громадської опіки, з чим ми абсолютно погоджуємося, адже до зазначеного періоду можна говорити лише про поодинокі, ситуативні випадки опіки та піклування на території України. У другій половині XIX ст. забезпечення гідної опіки та піклування, пошуку нових її форм змусило світову спільноту розпочати співпрацювати й обмінюватися власним досвідом. Проведенню з'їздів та конгресів із питань опіки над дітьми присвячено параграф 2.3., у якому авторка розкрила не лише участь представників російської та української інтелігенції у міжнародних форумах, а й проблему проведення останніх у Російській імперії (с. 129–135). Подібна практика, на думку О. В. Кравченко, допомагала скерувати суспільну думку у позитивному напрямку, обмінюватися не лише ідеями, але і досвідом реалізації опіки та піклування над дітьми (с. 136). Варто додати, що така форма роботи дозволила виробити оптимальну, дієву систему опіки над дітьми, у тому числі на законодавчому рівні («Положення про суспільну опіку»), оскільки учасниками таких з'їздів і конгресів були імперські чиновники й авторитетні громадські діячі.

Третій розділ дисертації – «Відомчі установи опіки над дітьми в українських губерніях» – має цілісну структуру, й розкриває актуальні питання досліджуваної теми. Здобувачка наводить у параграфі 3.1. цікаву та актуальну

інформацію щодо заснування і функціонування виховних та сирітських будинків, які перебували у віданні приказів громадської опіки. Авторка навела дані щодо прав вихованців сирітських будинків, їхньої освіти та виховання, побутових умов (с. 138–161). Оскільки здобувачка, використовуючи спогади випускника Чернігівського виховного закладу, представила факти недбалого та жорстокого поводження з дітьми (с. 146), було б доречно проаналізувати права та обов'язки і самих вихователів. Значну увагу у дисертації приділено функціонуванню дитячих закладів Відомства установ імператриці Марії Федорівни (ВУІМ), які відіграли важливу роль в історії соціального піклування про дітей, проіснувавши більше 120 років. Здобувачка прослідкувала еволюцію становлення та розвитку створеного у 1797 р. ВУІМ від особливого благодійного відомства до повноцінного інституту під управлінням якого знаходилися: жіночі навчальні заклади (інститути шляхетних дівчат, жіночі гімназії), дитячі притулки, притулки для тимчасового перебування дітей. Використовуючи архівні документи та статистичні джерела О. В. Кравченко охарактеризувала історію функціонування дитячих притулків на території українських губерній (с. 164–191), інституту опікунства над сліпими (с. 191–201) та глухонімими (с. 201–219).

Зародження та функціонування громадських й приватних організацій опіки над дітьми розкрито у четвертому розділі – «Громадські та приватні організації піклування про дітей», – який за своїм інформаційним і змістовим наповненням є найбільшим (загалом 95 с.). Авторка вперше у історичній науці розкрила актуальні й цікаві питання функціонування дитячих ясел та денних притулків (с. 275–288), розкрила проблему медичної та профілактичної опіки і допомоги дітям, яка реалізувалася за рахунок влаштування амбулаторій, курортів, лабораторій для виготовлення харчових речовин, організації догляду за хворими (с. 289–303); проаналізувала діяльність опікунсько-виправних закладів для неповнолітніх порушників (с. 256–274). Важливим аспектом дисертації О. В. Кравченко стало дослідження історії приватних навчально-виховних закладів для дітей-сиріт (с. 304–314), що є повчальним прикладом для

сьогодення. Відповідні заклади були засновані та фінансовані приватним коштом (с. 304). Мотивами такої добродійної діяльності авторка назвала суспільні інтереси, життєві цінності та особисті сімейні трагедії, пов'язані з смертю або відсутністю власних дітей (с. 314). Наведення прикладів такої приватної опіки є одним із позитивних моментів роботи.

У п'ятому розділі – «Земські, міські, станові, етнонаціональні та конфесійні організації опіки над дітьми» – авторка проаналізувала заходи з питань опіки над дітьми органів місцевого самоврядування, станових інституцій, етнонаціональних та конфесійних організацій. Цей розділ набуває особливої актуальності в умовах реалізації в Україні «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади».

Із перших сторінок п'ятого розділу відчувається ґрунтовне розуміння особливостей функціонування системи опіки в умовах запровадження земської та міської реформ в українських губерніях. О. В. Кравченко, використовуючи архівні матеріали, опубліковані звіти земств, статистичні джерела, проаналізувала практичний позитивний та негативний досвід добродійності й опіки над дітьми земств і міських управ у різних українських губерніях, й прийшла, на наш погляд, до справедливого висновку, що, незважаючи на різноманітність земської опіки над дітьми, брак коштів був головною перешкодою для реалізації різних форм опіки (с. 331). Разом із тим, авторка відзначила, що, на відміну від інших губерній Російської імперії, в українських губерніях земства були досить активно залучені до опіки над дітьми (с. 346). Діяльність станових, національних товариств і церковних організацій, які надавали допомогу дітям, О. В. Кравченко пов'язала із приватною добродійністю (коли заможні світські особи підтримували ці товариства), ініціативністю самих же представників станів (міщан, купців, дворян).

У період російсько-японської війни та Першої світової війни з'явилися нові категорії дітей, які потребували допомоги (діти воїнів, біженці), нового загострення набуло питання охорони материнства й дитинства, опіки над дітьми сільського населення. Саме цим аспектам присвячено шостий розділ

дисертації – «Опіка над неповнолітніми в роки воєнних лихоліть початку ХХ ст.».

Проблема опіки та благодійництва, біженства у період Першої світової війни розглядалася у сучасних історичних дослідженнях, але дещо поза увагою науковців залишилося питання опіки дітей воїнів, дітей-біженців. О. В. Кравченко дослідила функціонування різного роду як державних комітетів з допомоги дітям-сиротам (Олексіївський Головний комітет (с. 377–386), Всеросійське опікунство охорони материнства й дитинства (с. 388–394), міські опікунські організації (с. 394–395)), так і діяльність світських добродійних товариств («Товариство «Будинку братської дружини»» (с. 388), «Товариство повсюдної допомоги солдатам» (с. 388), «Товариство “Братська допомога”» (с. 395), «Новоросійське воїнське добродійне товариство» (с. 395), «Товариство піклування над сиротами воїнів Другої вітчизняної війни» (с. 410)) і церковних організацій (с. 386–387). Цінний практичний досвід взаємодії та поєднання урядової, громадської та приватної ініціатив представлений О. В. Кравченко на прикладі функціонування Романівського комітету, який надавав допомогу за умови дофінансування із місцевих бюджетів або ж інших ресурсів (с. 406–416). Практика застосування подібного принципу додаткового субсидування є актуальною в сучасних умовах дефіциту коштів на потреби соціальної сфери.

До позитивних моментів дисертації також варто віднести те, що здобувачка у своєму дослідженні змогла охопити практично всі категорії дітей (незаконнонароджені, підкидьки, неповнолітні, які втратили зір (незрячі діти), глухонімі, сироти чиновників та канцелярських чиновників, сироти купецьких та міщанських станів, діти-сироти сільського населення, діти воїнів, діти-біженці, малолітні злочинці), що засвідчує плідну роботу з великою кількістю як першоджерел, так і історіографічних напрацювань. О. В. Кравченко не обмежилася дослідженням періоду перебування дітей під опікою різних установ, вона проаналізувала й можливі варіанти подальшої долі випускників цих установ, які передбачало тогочасне законодавство (с. 148–150, 152, 177–178).

Слушною здається думка авторки, що розвиток опікунської справи пов'язаний також із жіночою емансипацією і потребою жінок у самореалізації. Саме благодійна та добродійна діяльність стала тією сферою для інтелігентних жінок, у якій вони могли себе найбільше реалізувати у тогочасному суспільстві.

Слід зауважити, що до роботи здобувачкою долучено 74 додатки на 108 сторінках. У них авторка розмістила власні таблиці наповнені статистичною інформацією щодо кількості установ опіки над дітьми в українських губерніях та містах; пожертвувань благодійників; розкладу потреб у забезпеченні дітей, які перебували у притулках, речами першої необхідності; а також ілюстративний матеріал (зокрема використані у дослідженні візуальні джерела). Здобувачка частково подала у додатках листи дітей-біженців із різних місць утримання (періоду 1915–1916 рр.). Їх особливість у тому, що вони написані дітьми й відтворюють сприйняття обставин проживання у притулках.

Отже, дисертаційне дослідження О. В. Кравченко виконане на належному науковому рівні, усі його розділи і підрозділи мають ґрунтовні наукові узагальнення та висновки, що відповідають поставленим завданням й змісту. Отримані результати пройшли апробацію на 28-ми наукових форумах, були оприлюднені у 51-й науковій праці, з яких 1 монографія («Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. (Харків, 2019)»), 4 наукові статті, опубліковані у виданнях, що індексуються міжнародними науково-метричними базами даних, 20 наукових статей у фахових виданнях, затверджених МОН України.

Перелічуючи позитивні аспекти докторської роботи О. В. Кравченко, вважаємо за необхідне висловити окремі зауваження й побажання:

– характеризуючи у першому розділі літературу слід було б більш критично поставитися до напрацювань науковців та першоджерел і здійснити методологічний аналіз, а не обмежитися оглядом змістових ліній наукових студій;

– виокремлюючи в окрему джерельну групу особові джерела доцільно згрупувати їх у відповідний пункт у списку джерел в якості «особових джерел»;

– наводячи статистику щодо кількості вихованців, дітей у системі опіки, кількість опікунських закладів доречним стало б «олюднення» тексту дисертації за допомогою розкриття історії життя самих дітей, які перебували під опікою чи піклуванням;

– актуально більш ширше підкреслити діяльність діячів системи опіки над дітьми українського походження (наприклад, М. П. Левицький був директором притулку для покинутих дітей у Києві);

– доречно проаналізувати повноваження чиновників щодо установ опіки та піклування, здійснення ними управлінських процесів на практиці;

– характеризуючи нормативно-правову базу функціонування інститутів опіки варто було б подавати не просто дату видання законодавчого акту, а його коротку назву;

– аналізуючи інститути та установи опіки над дітьми, авторка поза увагою залишила питання кадрового забезпечення обслуговуючого персоналу, вихователів цих установ, що звісно може стати предметом окремого дослідження;

– не зайвим було б декількома абзацами описати специфіку функціонування, переважаня тих чи інших установ опіки в українських губерніях;

– потребують уточнення окремі твердження, зокрема про те, що «піклування над дитинством в Україні ... стало проявом громадянського суспільства, яке зароджувалося», адже у зазначений період про громадянське суспільство ще не йдеться;

– у тексті дисертації трапляються граматичні та стилістичні помилки.

Перелічені зауваження та рекомендації слід сприймати як побажання при написанні нових досліджень. Вони не применшують загальної позитивної оцінки дисертації, оскільки певною мірою зумовлені складністю опрацювання теми дослідження, її проблематикою. Наукова робота О. В. Кравченко виконана на високому науковому та професійному рівні, є ґрунтовним, самостійним і завершеним науковим дослідженням, яке має теоретичну і практичну цінність

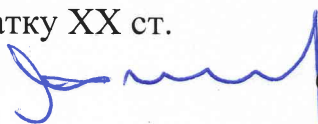

для вивчення історії України XVIII – початку XX ст., розв'язує конкретні дослідницькі завдання не лише у галузі історії України, а й соціальної історії, історії благодійництва й добродійства, історії медицини, історії педагогіки.

Таким чином, вищезазначене дає підстави зробити висновок, що докторська робота Кравченко Олени Валентинівни «Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.», подана на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук відповідає вимогам п.п. 9, 10, 12, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів», затверджених Постановою КМУ № 567 від 24.07.2013 р., зі змінами і доповненнями згідно з Постановою КМУ № 656 від 19.08.2015 р., Наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р., а її авторка, Кравченко Олена Валентинівна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст.
Інституту історії України НАН України

05.12.2019
О.П. Реєнт

Візьму оглядом 05.12.2015
Генеральний секретар

